

- ² Золотова Г. А., Иванчикова Е. А. Русский синтаксис в наши дни.— Рус. яз. в нац. шк., № 5, 1967, с. 38.
- ³ Кожина М. Н. Стилистика русского языка.— М., 1977, с. 214.
- ⁴ Параўн.: Шафиро М. Е. Присоединение как явление речевого синтаксиса.— Саратов, 1965, с. 18.
- ⁵ Лаптева О. А. К вопросу о месте современной устно-разговорной речи в кругу явлений литературного языка.— Рус. яз. за рубежом, № 1, 1968, с. 4.
- ⁶ Адмони В. Г. Исторический синтаксис немецкого языка.— М., 1963, с. 240.
- ⁷ Котюрова М. П. О понятии связности и средствах ее выражения в русской научной речи.— В сб.: Язык и стиль научной литературы. М., 1977, с. 151.
- ⁸ Сиротинина О. Б. Некоторые жанрово-стилистические изменения советской публицистики.— В сб.: Развитие функциональных стилей современного русского языка. М., 1968, с. 114.
- ⁹ Кожина М. Н. Стилистика русского языка.— М., 1977, с. 196.
- ¹⁰ Лаптева О. А. Русский разговорный синтаксис.— М., 1976, с. 75.

А. І. КОПАЦЬ

АКАЗІЯНАЛІЗМЫ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Не ўсякае слова, узнікшае ў маўленні, набывае статус агульнаўжывальнасці, становіцца «кананічным». У моўнай дзейнасці ствараюцца лексічныя адзінкі, якія так і застаюцца прыналежнасцю толькі пэўнага кантэкста, індывідуальным сродкам творчасці таго ці іншага аўтара. Такія індывідуальныя, своеасаблівыя, «некананічныя» ўтварэнні прынята называць аказіянальнымі словамі (аказіяналізмамі). Аказіяналізмы — гэта словы, якія не адпавядаюць агульнапрынятым моўным нормам, характарызуюцца індывідуальным густам тварца і абумоўлены спецыфічным кантэкстам ужывання¹.

Аказіяналізмы часцей за ўсё сустракаюцца ў паэтычнай мове, якая слухна лічыцца «вышэйшым і найбольш складаным спосабам арганізацыі маўлення»². Паэтычная мова імкнецца да максімальнага выкарыстання выяўленчых магчымасцей слова, да навізны выказвання, да свежага, нечаканага моўнага вобраза. Стварэнне аказіяналізмаў, інакш аўтарскіх неалагізмаў, індывідуальна-аўтарскіх слоў, — характэрная з'ява для творчасці як вопытных, так і маладых, пачынаючых паэтаў. Вывучэнне асаблівасцей ужывання аказіяналізмаў у сучаснай беларускай паэзіі дае магчымасць выявіць некаторыя істотныя заканамернасці выкарыстання і абнаўлення моўна-выяўленчых сродкаў.

Незвычайнасць аказіяналізмаў наводзіць на думку, што іх утварэнне — стихійны працэс. Аднак наогул аказіянальнае словаўтварэнне, як і ўтварэнне любых іншых слоў, адбываецца па аналогіі. «Аналогія пры гэтым дзейнічае і як фактар рэгулярнасці (паколькі аказіяналізм утвараецца па ўзору звычайнага слова) і як фактар парушэння рэгулярнасці (паколькі аказіяналізм, утвораны па ўзору звычайнага слова, нечым не падобны да яго, адрозніваецца ад яго)»³. Напрыклад, аказіяналізм *гуліверынкі* (Не пабаюся сказаць, што мае творы — ліліпуцінкі па форме, а па зместу яны — *гуліверынкі* (В. Шаўчэнка) мае аналаг *ліліпуцінкі*; аказіяналізм *абыдзёнка* (Ці шчасце ж гэта, калі з дня ў дзень адно і тое ж... Гэта ж *абыдзёнка* (В. Казько) утворан па ўзору слова *завядзёнка*; аказіяналізм *васьмераваць* (А мы яе (яліну) — чацвертавалі. Услед затым — васьмеравалі (Г. Юрчанка) — па ўзору слова *чацвертаваць*; аказіяналізм *пераселле* (Старых хвалюе *пераселле*, яшчэ нязвычайнае жылло... (Г. Кляўко) — па ўзору слова *нава-селле*; аказіяналізм *пламенне* (І ўспыхне лёгкае пламенне (К. Жук) — па ўзору слова *каменне*.

Спосабы ўтварэння аказіянальных слоў тыя ж, што ўласцівы кананічнаму словаўтварэнню, таму што «свабода аказіянальнага словаўтварэння абмежавана сістэмнымі словаўтваральнымі адносінамі, якія гістарычна склаліся ў мове, а таксама структурай кананічных слоў, якая трымае ў пэўных рамках адвольнасць словатворчых імправізацый асобных індывідаў»⁴. Аказіяналізмы, ужытыя ў творах беларускіх паэтаў,

паводле асабліваасцей утварэння падзяляюцца на дзве асноўныя структурныя (словаўтваральныя) разнавіднасці: афіксальныя і кампазіцыйныя, што яшчэ раз падкрэслівае аналагічнасць іх утварэння кананічным словам, таму што марфалагічны спосаб найбольш прадуктыўны ў сучаснай беларускай мове.

Для ўтварэння аказіянальных слоў паэты ўжываюць разнастайныя афіксы. Пры дапамозе афіксацыі ўтвараюцца аказіяналізмы, якія належаць да розных часцін мовы: назоўнікі (гэта мы бачылі на пададзеных вышэй прыкладах), прыметнікі (...Як цяжка збірацца ў шлях, Глухі, *бессустрэчны* (В. З у ё н а к); Аўчарак водзяць на праменах *Бульдожыстыя* злачынцы (Р. Б а р а д у л і н); Як хораша вясной дыхнуў Нясвіж, Адкуль вазіў ты сок бяроз *прывежных* (М. Л у ж а н і н); прыслоўі (*паперыста, аловіста, задуміста, парнасіста*: Спрабую *філасофіста* Выходзіць *выкрунтасіста* (Г. Ю р ч а н к а); *Баладна* Патрэскаў ядловец! (Р. Б а р а д у л і н); Спеўны ўраджай салаўіны Выспеў на кожным кусце Хай *каранёва* й *галінна* Гэтае дзіва расце! (К. К а м е й ш а).

Асабліва шырока ўжываецца афіксацыя пры ўтварэнні аказіянальных дзеясловаў: Сасне — *сасніцца* у бары, *Альшыніцца* — альшыне, Зары *зарыцца* ў гары, *Ажыніцца* — ажыне (С. К р ы в а л ь); Падраўся фартух, Льюцца слёзы ўдавы — *Азёрыцца* заплаў глыбока (Р. Б а р а д у л і н); Навошта сам спяшаешся адно Сваю ж *замемуарыць* перапіску? (С а в о с ь А в о с ь); Не здалёк прыйшла ты, песня, Стуль, дзе бор *зверасей* (К. К а м е й ш а); Узвышшамі гарбаціцца Смаргоншчына, Гуцульшчынай *карпаціцца* Саміх Карпат не горшая (В. С т р ы ж а к); *Індычыць* ранак волле Праз сорок галасоў (Г. Ю р ч а н к а); Магу вясноваю парой яшчэ і... *ўспаэміцца* (С. К р ы в а л ь). Утвараюцца не толькі спрагальныя, але і неспрагальныя формы — дзеепрыметнікі: (Натхненне, — як пара грыбная... Калі адчуеш незвычайнасць Сваёй *загрыбленай душы* (Ю. С в і р к а); Тут войны даўно ўтравелі Пад *збуслянелы* клёкат (У. М а з г о); Я думала, што не з рукі Ісці з табою поруч, — Ды разліліся жаўрукі Над *звеснавелым* борам (Я. Я н і ш ч ы ц); А дзень супыніцца на ганку... Паміж *стуманеных* сцяжын (У. М а з г о); дзеепрыслоўі: Лес, *трыумфуючы* па-свойму, Прыходу юных рады быў (М. К а л а ч ы н с к і); Ды, дасягненні Электронна *лічблячы*, Сучаснік, помні: А ні дыб, ні плах; Кружацца, кружацца чайкі, *Цыганьчы*: Паваражы! Р. Б а р а д у л і н).

Вядома, што кожная лексіка-семантычная група мовы валодае пэўным запасам афіксаў, які ўласцівы іменна ёй, а не іншай. Як адзначаецца ў спецыяльнай літаратуры, «выбіральнасць суфікса, як і ўсякай іншай словаўтваральнай марфемы, залежыць ад таго, што ўтвараецца і таму ў кожнай з гэтых лексіка-семантычных груп і падгруп выкарыстоўваецца свая суфіксацыя, выяўляецца розная ступень прадуктыўнасці таго ці іншага суфікса»⁵. Пры аказіянальным жа словаўтварэнні выбіральнасць суфіксаў, уласцівых пэўным лексіка-семантычным групам, пашыраецца на іншыя лексіка-семантычныя групы, у выніку чаго і ўзнікаюць індывідуальныя, «некананічныя» ўтварэнні. Так, у сучаснай літаратурнай мове існуюць пэўныя абмежаванні ўтварэння назваў асоб мужчынскага роду, і гэтыя абмежаванні якраз і парушаюцца для стварэння аказіяналізмаў — карэлятыўных назоўнікаў жаночага роду шляхам выкарыстання суфіксаў *-к(а)*, *-(н)іц(а)*, *-ш(а)*, *-ачк(а)*, *-ін(я)* і інш. Напрыклад: Мчаць у натоўп загнатыя, — З *лунаткаю* Лунацік! (Р. Б а р а д у л і н); Кожны дзень прачынаешся з прагаю цуду. А яго ўсё няма — як *будзённіца* ціш! (Я. С і п а к о ў); Забыўся аксакал на кульбу І *аксакальша* на гады; Вясёлая *хіпіня* Танцуе басанож (Р. Б а р а д у л і н).

Для стварэння эфекта віталізацыі, адушаўлення прадмета выкарыстоўваецца суфікс адушаўлёных назоўнікаў з памяншальным значэннем — *анят(ы)*, — *янят(ы)*, не ўласцівы неадушаўлёным назоўнікам. Такія аказіянальныя словы набываюць значэнне памяншальнасці, «недаросласці»: — Гыля, гыля, *вершаняты*! Я ж пачую і заплачу: «Вершанё

маё, дзіцятка! І нашто цябе радзіў я...» (Н. Гілевіч); Восень не абмінае лісцянят (Е. Лось).

Пры дапамозе прэфіксаў аказіянальныя словы ў сучаснай беларускай паэзіі ўтвараюцца значна радзей. Даволі шырока выкарыстоўваецца прыстаўка *анты-*, якая абазначае супрацьлегласць, супрацьдэю, замену, варожасць чаму-небудзь. Напрыклад: Зязюлі хацелася надта Наседзець самой *антыяйкі*, Каб вывесці *антыпернатых* Для *антыбайкі* (Савось Авось); Толькі хуткасць. І «чорныя зоры» Гараць *Антысонцамі* Мёртвыя — Не патухаюць (В. Зуёнак). Акрамя прыстаўкі *анты-*, у аказіянальным словаўтварэнні ўжываюцца прыстаўкі *над-*, *за-*, *пры-*, *раз-* і інш.: З надвечара, з *надростані* дарог Дазволь мне працягнуць твой маналог (М. Лужанін); У цемры ноч забытала Дарогу праз лясы, Мядовыя, налітыя *Залеццем* верасы (М. Калачынскі); За звон руча ручаецца *прыручка*. Рачулка дазваляе быць ільдом (Р. Барадулін); Што не ўседзіш у хаце, Іх (жаб) паслухаць выйдзіш На начное *раззор'е*, На рачное разводдзе (М. Танк). Усё ж, як можна бачыць з прыведзеных прыкладаў, гэтыя прыстаўкі ўжываюцца для ўтварэння аказіяналізмаў часцей не самі па сабе, а разам з суфіксамі.

Складанне слоў і асноў (словаскладанне і асноваскладанне) — гэта творчая камбінацыя існуючых кампанентаў, якая ў мове пісьменніка абумоўлена пэўнымі стылістычнымі мэтамі. У свой час М. М. Шанскі адзначаў, што «...словаўтварэнне аперыруе па сутнасці толькі новымі відамі камбінавання таго, што паасобку ўжо існавала раней»⁶. Словаскладанне і асноваскладанне — даволі прадуктыўны сродак утварэння аказіянальных назоўнікаў і прыметнікаў. У якасці першай часткі складаных слоў выступаюць назоўнікі, прыметнікі, займеннікі, у якасці другой — асновы назоўніка або дзеяслова. Складаныя аказіяналізмы — характэрная з'ява для сучаснай беларускай паэзіі. Сустрэкаюцца яны ў творах паэтаў розных пакаленняў. Большасць такіх аказіяналізмаў ужываецца ў абвінаваўчым, сатырычным кантэксце, некаторыя — у лірычным, для выражэння пяшчотных або жартаўлівых адносін аўтара да свайго героя.

Даволі значная колькасць аказіяналізмаў, утвораных шляхам асноваскладання, мае суфіксы ў апорнай аснове: Самадзяржаўцы — *самазаржаўцы* Зялёныя ўсе (Р. Барадулін); — *Словапісцам* прывітанне! — выгуквае Андрэй (В. Рэчыц); Адцёхкаў салавей, Расчулены водарам *Сонцатрайя* спелага (А. Грачанікаў); І калі гэтак, то я Вам параю: чым прымаць у *Беладомайскай* зале Якога-небудзь падонка... Прыехалі б да маёй сям'і ў госці... (К. Кірэенка). Пры ўтварэнні складаных аказіяналізмаў выкарыстоўваецца і нулявая суфіксацыя: Засядаць — актывіст, Вопытны *крэслацёр*, Ён на сцэне — Статыст, На трыбуне — Акцёр (Савось Авось); А за сцяной чыхасці крокаў непрачытаны *ночаніс* (К. Камейша); А партрэтаў — з халоднымі каркамі — Колькі іх стары *снегалеп* Натварыў для аздобы паркавай (В. Зуёнак); Край лясны *зялёнабровы*, Гаманлівы край! (У. Марук); *Азёрнавокі* Зарасай Пяркунсава вотчына (Р. Барадулін); *Стовуснай* хвалі плёскаць пад гарой Прыемней адпачынку на атаве (Г. Юрчанка).

Аказіянальныя словы, утвораныя шляхам словаскладання, могуць ужывацца як раздзельна- або цэласнааформленыя (адзінааформленыя). Прыкладам першых з'яўляюцца такія аказіяналізмы, як *барадачыдымы*, *вечар-жакей*, *настыра-салавей*, *том-падушка*, *характары-слупкі*, *юбіляр-рыф*: А з каміноў *барадачыдымы* Выскокваюць, нібы з бутэлек джыны (П. Макаль); Лягнуў *вечар-жакей* па нагах Бедных маклераў і міністраў (В. Коўтун); Стаіць яна... яблынькай, якую так старанна абсвітваюць *настыры-салаўі* (М. Федзюковіч); Нясе пад пахай кожны кніжку: хто — выбранага *том-падушку*, хто зборнік вершаў, хто — раман... (Ю. Кульба, С. Жолуд); Ёсць *характары-слупкі*: Што не так — і на дыбкі (В. Дашкевіч); Уяўляецца мне: Сяду за стол

юбілярам-рыфам (В. З у ё н а к) (параўн.: *барадачоў-дымоў, вечара-жакея, настыры-салаўя, тома-падушкі, характара-слупка, юбіляра-рыфа*). Як вядома, такія ўтварэнні не ўсімі даследчыкамі адносяцца да складаных слоў (па прычыне адсутнасці ў іх адзінай граматычнай аформленасці) і разглядаюцца ў якасці словазлучэнняў, у якіх адно слова служыць прыдаткам да другога.

Цэласнааформленымі з'яўляюцца аказіяналізмы *палын-маркота, эстэт-аскет, газетна-марачны, дыванова-абжыты, звычайна-новы, натхнёна-баравы*: І дажджы, і слота, і вятры прадвесныя, Каб з *палын-маркоты* Не аціхла песня (Я. Я н і ш ч ы ц); Мілую ў медацветах Купалінку-дзяўчо І на *эстэт-аскетаў* Гляджу цераз плячо (М. Рудкоўскі); У брамку стук. Напэўна, паштальён З яго *газетна-марачнай* турботай (Г. Ю р ч а н к а); Лёд прыпылены Тэлеэкрана *Дыванова-абжыты* ландшафт (Р. Б а р а д у л і н); Вяртаюся ў той *звычайна-новы* дом, у ледзь абжыты (Н. М а ц я ш); І ў ва мне яны (гады) — як журавы,... як гэты вось *натхнёна-баравы*, вялікі дзень яшчэ адной вясны (С. П а н і з н і к) (параўн.: *палын-маркоты, эстэт-аскета, газетна-марачнага, дыванова-абжытага, звычайна-новага, натхнёна-баравога* і г. д.). Да такіх слоў можна аднесці ўтварэнні з нескланяемай першай часткай тыпу *белакіпенны, сіватабунны*: Даруй за слёзы, мілая сяброўка, на свеце *белакіпенным* тваім (Е. Л о с ь); Ты ў збянтэжана юных, я — у разважных сваіх. Маю, *сіватабунных*, з гакам аж На дваіх! (Р. Б а р а д у л і н). Яны ўзнікаюць шляхам аб'яднання кампанентаў словазлучэння з захаваннем іх марфемнага складу (параўн.: *белакіпенны і белы кіпень, сіватабунны і сівы табун*). Стварэнне аказіяналізмаў вызначае мастацкі густ паэта, яго майстэрства і дыктуецца ідэйна-мастацкімі задачамі твора.

¹ Гл.: А х м а н о в а О. С. Словарь лингвистических терминов.—М., 1969, с. 284.

² Григорьев В. П. Поэт и норма.—Русская речь, 1967, № 1, с. 12.

³ Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование.—М., 1973, с. 230.

⁴ Лыков А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово).—М., 1976, с. 59.

⁵ Шакун Л. М. Словаўтварэнне.—Мінск, 1978, с. 111.

⁶ Шанский Н. М. Основы словообразовательного анализа.—М., 1953, с. 9.

М. П. АНТРОПАЎ

АБ ПРЫНЦЫПАХ НАМІНАЦЫІ У БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАЙ АРНІТАНІМІЦЫ

Аснову арніталагічнай лексікі беларускай мовы складаюць назвы агульнаславянскага характару: *ястраб, гогаль, карагольчык, ляляк, чачотка, каня, гусь, вутка, стрынатка, сокал, чыж* і г. д. Наменклатуру прымет, па якіх дадзены гэтыя назвы, прапанаваў у свой час Л. А. Булахоўскі: назвы птушак гукапераймальнага паходжання; назвы, у аснове якіх ляжаць вытворныя ад слоў са значэннем гучанняў; вытворныя ад прыметнікаў — па афарбоўцы апярэння і, радзей, па іншых прыметах; вытворныя ад дзеясловаў; вытворныя тыпу складанняў і інш.¹

Існуе меркаванне, што славянам у дагістарычныя часы былі вядомы не ўсе птушкі². Зразумела, і назваў невядомых птушак не было. Да гэтага яшчэ патрэбна дадаць, што назіральнасць старажытнага чалавека была, як вядома, не менш яркай, чым у наступныя эпохі, але, відаць, больш выбіральнай, з прычыны чаго спіс прымет, матывіровак назваў абмежаваны. Ужо ў назвах птушак усходнеславянскага пласта (*пугач, бугай, шылахвостка, кігікалка, дрымлюга* і інш.) колькасць прымет павялічваецца, але значна ўзрастае яна ва ўласна беларускіх, пераважна дыялектных арніталагічных найменнях. Мэтаю гэтай працы і з'яўляецца выяўленне прымет, якія ляжаць у аснове даволі рэдкіх беларускіх назваў птушак.

Матэрыялам для даследавання паслужылі арнітанімы, выбраныя з